

Ірина Іванівна КРИВОШЕЯ

Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова

Значне козацьке товариство XVII ст. у документах польських архівів та виданих збірках

переплетення української та польської історії визначається належністю наших земель у досліджуваний період до Речі Посполитої, а перебування значних документальних масивів щодо української історії в польських архівах зумовлено історичними обставинами. Це стосується як спільних документів для обох народів часів другої половини XVI – першої половини XVII ст., так і внутрішніх документів часів козацької держави XVII–XVIII ст. Польські історики, досліджуючи козацтво і спробу створення ним держави в багатьох аспектах, зовсім не торкалися проблем історії неурядової старшини. Тоді, як фонди польських архівів та видані, починаючи з XIX ст., масиви документів містять багато важливої інформації для вивчення появи й становлення неурядової старшини та її еволюції в часи Гетьманщини.

До 1648 р. частина тогочасного українського населення – верхівка шляхти була частиною політичного організму королівства Польського. Інша активна частина – козацтво виборювало право на участь не лише у військових походах, а й у політичному житті держави як її члени¹, як окремий стан суспільства Речі Посполитої².

* Автор висловлює щирі подяки Інституту інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» Варшавського університету за надану можливість наукового стажування в Республіці Польща (2011 та 2012 рр.), що дозволило написати пропоновану статтю.

¹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 11546, к. 4–6.

² W. Tomkiewicz, *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638* /W. Tomkiewicz // *Quartalnik Historyczny*. – 1930. – Т. 44/1. – s. 125–175; M. Nagielski, *Udział Kozaczyzny zaporoskiej*

У тогочасній польській адміністративній, військовій та дипломатичній номенклатурі побутував термін «товариш» у широкому значенні. В численних листах польських достойників другої половини XVI – першої половини XVII ст., зокрема, у кореспонденції С. Жолкевського, Я. Замойського, С. Конєцпольського та інших зустрічаємо термін «товариш» у значенні супутник, помічник у справі, член посольства/делегатії. Паралельно існував більш давній і вузький військовий термін «товариш хоругви».

У козацькій традиції не без впливу традиції польської також вживався термін «товариш», як похідний від узагальнюючого «товариство/військове товариство». Тобто, товариш як належний до козацького товариства, товариш гетьмана чи отамана як очільника товариства. Козацька військова демократична традиція сформувала і надовго законсервувала вживання терміну «товариство» як визначального, як спільного знаменника для всіх видів козацтва (низового, городового, реєстрового) та для всіх рівнів його ієрархії. Всі належні до товариства були козаками: гетьман, полковник, осавул, хорунжий і рядовий козак. Для позначення відміни між товаришами вже у XVI ст. традиція винайшла терміни «заслужений», «значний», «старовинний» козак або товариш, що вживалися як синоніми³. Козаки також використовували термін «товариш» у широкому буденному розумінні, як супутник/помічник у справі.

За браком джерел складно визначити етапи виділення і становлення ієрархії неурядової старшини до Визвольної війни. Варто згодитися з думкою, що до 1648 р. «...козацтво не встигло пройти шлях правового окреслення старшини, «значних», «заслужених» козаків...»⁴. У своїй монографії В. Брехуненко звертає увагу на проблему залежності статусу «значного»/«заслуженого» від військової вислуги. Полемізуючи з П. Сасом, який визначав 10–30 річний стаж як необхідний, вказує, що 5-річний військовий стаж був достатнім для включення до реєстру і здобуття звання заслуженого. Такий підхід пояснює підстави зарахування до козацького товариства у широкому розумінні терміну. Тобто, мова про рядового, хоч і заслуженого у військовій справі козака. Та на певному етапі, можливо, з середини 20-х років XVII ст.

w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice, red. M. Wagner, I. Wojtasik. Siedlce, 2004. – С. 103–123; M.R. Drodowski, T. Chynczewska-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego // Społeczeństwo Staropolskie*, t. I, Warszawa 2008. – s. 165–222.

³ Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ–Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє. – К., 2006; Сас П.М. Запоріжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – 512 с.: іл.+ 4 вклейки.; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011 – 503 с.

⁴ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи... С. 171.

з появою шести територіальних полків термін «значний» і «заслужений» все частіше прикладається до верхівки товариства – старшини. І тут потрібно було або шляхетне походження, або вислуга протягом значно більшого часу, ніж 5 років. Історик тут же дав визначення терміну «старшини» як козацької верхівки на урядах, а «подеколи... покриваючи хіба колишніх посадовців... і ширший загал козаків, які піднімалися над голотою»⁵. Проте дослідження еволюції значного/заслуженого козака до неурядового старшини дослідника не цікавило, і зовсім помилковим є його наступне твердження про закріплення з середини XVII ст. терміну «старшина» лише за урядниками. Цим самим він виключив з числа старшини численний неурядовий її прошарок⁶.

Згадки про товаришів, які були посланцями старших і гетьманів до короля, вищих урядників чи на сейм/сеймикмістяться як в архівних, так і у виданих джерелах (Таблиця №1).

Отже, термін «товариш» постійно застосовується у документах щодо посланців-представників війська Запорозького⁷. В тогочасній становій козацькій свідомості поступово мала сформуватися окрема, особлива позиція частини товариства, яка постійно виступала виразником спільних інтересів, при цьому часто ризикуючи власним життям. Особливість функцій таких товаришів/посланців вимагала освіченості та певних дипломатичних навиків, які були притаманні саме шляхті. Тому серед згаданих у добірці товаришів переважає шляхта і заслужені старовинні козаки, які мали великий військовий та життєвий досвід. Ті самі риси приводили цих товаришів на уряди. Немає сумніву в тому, що всі згадані товариші були козацькими старшинами. Визначальним для нас є поступове усталення терміну «товариш» як загального козацького звання з поступовим виділенням і правовим окресленням у часи козацької держави прошарку «значних/військових товаришів».

Вище згадувалося, що однією з головних підстав вважати козака заслуженим і значним була військова вислуга. Причому, в документах тієї доби вона означувалася як вислуга кров'ю. У 1637 р. в листі до гетьмана С. Конєцпольського козаки закликають пам'ятати про «вольності кроваво заслужені». Через кілька місяців, у 1638 р., гетьманська інструкція щодо козаків містить своєрідну відповідь, в якій вказувалося, що так, як козаки виступили проти короля і всієї Речі Посполитої, «...за тим привілеї, вольності і свободи, кров'ю заслужені у Речі Посполитій їх предками, ті зрадники втратили ...»⁸. Надалі козацький звичай зберігає вживання звороту «кроваво заслужені» щодо найдостойніших представників свого стану⁹.

⁵ Там само, С. 167.

⁶ Там само.

⁷ Прикладом слугують і дані таблиці №2.

⁸ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*. Opr. Agnieszka Biedrzycka. Kraków 2005. – s. 391–392; 477–479.

⁹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 2013, к.1.

Таблиця №1. Дані про «товаришів» з опублікованих польських джерел

дата	ПІБ	уряд /значне товариство
<i>Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – 152 с.</i>		
08.1592 №13	Косинський Криштоф і все Рицарство	Вашої милості зичливі «товариші»
3.08.1595 №40	Саско	полковник війська Запорозького і «Товариш»
27.03.1596№48	Шаула Матвій	Гетьман і все Рицарство Запорозьке
03.1596 №50	лист Міхала кн. волоського до Яна Замойського	пане гетьмане...рицарству ВМ війська Запорозького, так полковники, сотники і теж всім старшим і молодшим...
4.04.1596 №52	Лист Жолкевського до Замойського з повідомленням про забиття Саска	і інших значних між ними сила побитих
15.11.1598	Байбуза Тихін, лист до Жолкевського	старший, посилає «товариша нашого» для донесення посланий по язика «...з війська нашого Товариша нашого осавула-Скатокуба...» і Полоус побив багатьох, серед яких було уцтивих шляхтичів кілька десят чоловік значних
15.11.1598	Залевський Семен	«товариш наш», посланець Байбузи з листами
15.11.1598	Білоус Гришко і Євхим	«товариші наші», послані Байбузою до Жолкевського
1.07.1600 №72	Родкевич і Онопрій	посланці війська Запорозького з «товаришів наших» до Я. Замойського
1.12.1601 №82	Бриндза Ян і Федір	«Товариші наші», посланці Самійла Кішки до Я. Замойського
23.12.1601 №83	Лист козаків до Я. Замойського Самійло Кішка	посилаємо осавуланашого і інших товаришів Старший і все Рицарство Запорозьке
24.03.1602№86	Крутневич Гаврило	і все військо Запорозьке
20.12.1602№88	Куцкович Ян	Старший і все Рицарство ВЗ
<i>Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce, t. VI. Lwów, 1833, 460 с.</i>		

10.1617	Конашевич Петро Баліка Богдан Гарлік Свиридович Іван Мамаєвич Пашковський Лаврентій Косторжевський Станіслав Міровський Ян	Гетьман без урядів вписані полковники або, ймовірноше, значні товариші осавул ВІКМЗ писар Війська Запорозького
7.10.1619	Костиржевський Ян, пан Одинець Петро, пан Яцина, пан Боровський Рацібор, пан	«товариші наші», послані від війська Запорозького до комісарів на Роставицькій комісії
7.10.1619	Конашевич Петро Ярич Ян ЗатиркевичГрегор Воловець Михайло Бобель Тишко Золчовський Станіслав Бреславець Дмитро Бачинський Ян Косторжевський Ян Пневський Мартин Качковський Олександр Гайдученко Іван Пашковський Лаврентій Ільницький Ілляш	старший, лист Жолкевському осавул ЙКМ війська Запорозького писар військовий
1625	Монастирський Іван Трошан Григорій БедежинськийЄжи Єнча Іван	«товариші», послані від козаків до комісарів на час відсутності Старшого

1625	Ярема Михайлович	«товариш», присланий наперед Старшим із Запорожжя. Підписав листа від усього товариства на Тясміні будучого
3.11.1625	Одинець Петро Ларик Ян Барат Лев Бачинський Ян Кудоновський Андрій Болбос (?) Михайло	«товариші наші», «моц товаришам даємо», послы від козаків на перемовини
<i>Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. Opr. Agnieszka Biedrzycka. Kraków, 2005.</i>		
06.1632	Пашковський Лаврентій Кошка Герасим Куцкович Дорош Пух Федір	послы на сейм з козацькими вимогами
10.1632	Кузьминський Федір Праліч Федір Онушкевич Василь	послы з новими козацькими вимогами
13.06.1637	Лескович Федір Маркович Дмитро	«товариші наші», посланці козаків до С. Конєцпольського
28.07.1637	Левко Іванович Гаврило Кулешченко	«товариші наші», посланці козаків до С. Конєцпольського
9.07.1637	Куджа Коніс Іван Стефанович	посланці козаків нереєстрових до реєстрових
09.1637	Смолага Ганжа	посланці від Павлюка до І. Караїмовича, страчені за наказом гетьмана Потоцького
21.09.1637	Білоцерковець Василь Зосименко Суфран	«товариші наші», пани, посланці козаків запорозьких до С. Конєцпольського

<i>Urządnicy województw Kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. red. A. Gąsiorowski, T. III. Ziemie ruskie. Zeszyt 4. // Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002</i>		
1698	Щепановський Антоній	товариш військовий, хорунжий Чернігівського воєводства
Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI-першої половини XVII століття польських з рукописних зібрань //Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.8/9. – К., 2004. – с.425–452		
15.09.1592 №1, с.440	Оришовський Ян	«товариш наш старий», із посланцями з листом К. Косинського до короля Сигізмунда III направлений для усного пояснення
28.02.1597 №2, с.440	Сешковський Марко	«товариш наш», посланий старшим Бартошем Проснідичем з відомостями до Сигізмунда III
22.05.1623 №4, с.443	Кузиха Дмитро Янович Семашко	посланці гетьмана М. Дорошенка на сейм 1623р.
17.02.1625 №5, с.444	Скапський Захар Гиря Ничипір	«товариші наші», посланці гетьмана Каленика Андрійовича
12.02.1626 №6, с.445	Григорович Максим Бурчевський Сава Пашкевич Філон Хриштопович Лукаш	посланці гетьмана М. Дорошенка на сейм
22.02.1632 №8, с.447	Яблонський Станіслав Кривоблоцький Андрій	«товариші наші», посланці гетьмана Івана Петражицького до Т. Замойського
25.08.1632 №9, с.448	Барут Лев Онишкович Григорій	посланці гетьмана Андрія Гавриловича до Я. Тишкевича
4 і 5.09.1632 №10, с.448, №11, с.450	Кузьмінський Федір Праліч Федір Оношкевич Василь	«товариші наші», посланці гетьмана Андрія Гавриловича на елекційний сейм

Як до, так і після 1648 р. козакам запорозьким надавалися королівські привілеї, охоронні універсали. Саме «козакам», так написано у тогочасних документах, що фіксується даними таблиці №2. Проте, треба мати на увазі, що за узагальнюючою назвою «козак» у згаданих документах криється козацька старшина. В більшості випадків складно визначити, були вони урядниками на той момент чи належали до значного, заслуженого старшинського товариства. Зрозуміло лише, що все це були відомі у козацькому війську особи, часто шляхетного походження. Деякі старшини часто займали уряди, інші – час від часу. Напевно, можна стверджувати, що у послужному списку кожного з них мали бути безурядові періоди, а отже, вони знаходилися в статусі неурядової старшини. Прикладом може слугувати кар'єра, точніше, відома її частина козацького ватажка Ілляша Караїмовича, який очолював козацький загін під Севськом у 1634 р.¹⁰ У жовтні 1635 він як товариш полковника Костянтина Вовка очолив полк при поверненні з Прусського походу¹¹, у 1737 став старшим реєстрового війська, а у 1738 очолив Переяславський полк. Тобто товариський статус Караїмовича фіксується документом.

Якщо виходити з того, що вся старшина мала звання значного товариша, час від часу перебуваючи на урядах, тоді ймовірно періодичне перебування в неурядовому статусі більшої частини старшин, внесених у наступну таблицю. Особливо це стосується даних після 1648 р.

¹⁰ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 394.

¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Часть третья. Акты о казаках (1500–1648). Т. 1. – К., 1863. – С. 356–358.

Таблиця №2. Значне товариство та урядникиу справах АГАДу (Варшава)

дата і місце	ПІБ	уряд/товариство	джерело
10.02.1626	Максим Григорович Сава Бутцевський Філон Панкевич Лукаш Христопович	козаки і посланці гетьмана Михайла Дорошенка на сейм, люди рицарські	AGAD, AR, dz. V sygn. 32211
29.10.1628	Захарій Осталецький (Опалецький?) Григорій Малкісвич	товариші наші пани, посланці гетьмана Івана Сулими до К. Радзивіла	AGAD, AR, dz. V sygn.15344
3.01.1631 10.07.1633	Тимош Михайлович	старший Війська ЙКМ Запорозького.	AGAD, AR, dz. V sygn. 9565, к.1–3
3.01.1631	Боровіцький Олександр Паско Хомич [...]пський Стефан Бачинський Ян	товариші наші, пани посланці на сейм	AGAD, AR, dz. V sygn. 9565, к.1
1632	Станіслав Яблонский Андрій Кривоб- лоцький	товариші наші, направлені з листом Яна Петражицького	AGAD, AR, dz. V sygn. 11546 к.12
30.05.1632	Авдій[.ноіновський]Сасік (Сасун?) Демидович	товариші, пани, послані на сеймик житомирський	AGAD, AR, dz. V sygn.11546, к.4–6
9.06.1632	Лаврентій Пашковський 3 Герасим Кошка, Дорош Куцкевич 4 Федір Пух	товариші, посланці на конвокаційний сейм	AGAD, AR, dz. V sygn. 11546, к.105
1633	Дорош Куцкович	гетьман	AGAD, AR, dz. V sygn. 79366
18.07.1634	Сорока Іван Барабашенко 7 Богуш Анджейович Юліан Залеський Михайло 8	посли Війська Запорозького до короля і на сейм	AGAD, LL 32, k.403–405v
01.04.1638	Жилінський Сахно Остриця Яцько	козаки кіївські, реабілітанти	AGAD, МК 183, k.21–21v

28.05.1659	ІскрицькіВасиль9 і Кирило	козаки запорозькі, нобілітація	AGAD, Sigillata1, k. 282
29.05.1659	Олександр Іванович	козак запорозький, звільнення від податків	AGAD, S 1, k. 282
30.05.1659	Сулима Федір, уроджений	заслужений, надання	AGAD, S 1, k.244
30.05.1659	Завротинський Федір, шляхетний	козак запорозький, нобілітація	AGAD, S 1, k.258
30.05.1659	Мазніченко Стефан	козак, надання млина	AGAD, S 1, k.244
30.05.1659	Соколовський, уроджений	козак, надання	AGAD, S 1, k.259
30.05.1659	Соломін Дмитро, уроджений	козак запорозький, нобілітація	AGAD, S 1, k.258
03.06.1659	Нецевич Ієронім, шляхет.	козак, надання	AGAD, S 1, k.234
05.06.1659	Красовський Йозеф	козак, надання Волинки	AGAD, S 1, k.236
10.06.1659	Білогруд Григорій10, шляхетний	заслужений козак, нобілітація	AGAD, S 1, k.248
10.06.1659	Булиги Максиміліан11 і Костянтин, уроджені	добре заслужені козаки	AGAD, S 1, k.248
20.12.1661	Сулічин Андрій12 показачений шляхтич Нові Млини		AGAD, AKW, dz. Kozacki, sign.42/95, k.1-9
20.12.1661	Василь Денисович		там само
20.12.1661	Федір Михайлович13		там само
20.12.1661	Ходневич Гаврило	отаман товариський	там само
20.12.1661	Почуткович Климентій брат А. Сулічина		там само
7.02.1661	Дорошенки, шляхетні	Товариство війська Запорозького14, надання	AGAD, Sigillata 3, k.191
25.03.1661	Петрановські Ієронім, Данієль, Василь, Іван, шляхетні	увійську Запорозькому, перед тим коронному, заслужені, нобілітація	AGAD, S 3, k.212
25.03.1661	Глосінські Василь15 і Андрій, шляхетні	у війську Запорозькому заслужені жовніри	AGAD, S 3, k.212
9.12.1661	Бухновський, шляхетний	козак запорозький	AGAD, S 3, k.295v
12.07.1661	Пульверинський Самійло, шляхетний	жовнір війська Запорозького, надання і нобілітація	AGAD, S 5, k.28v
25.06.1661	Булига	козак запорозький	AGAD, S 5, k.26
28.07.1661	Булига Максим	козак війська королівського і запорозького, посланець полку Уманського, облата надання Гайсина	AGAD, MK 202 k.207-207v
10.07.1661	СельніцькимМаксиміліа-ну і Лаврентію, шляхетним	козакам, нобілітація	AGAD, S 5, k.30v
12.07.1661	Держеневський Стефан	козак, нобілітація	AGAD, S 5, k.26

12.07.1661	Полхевич, шляхетний	козак війська Запорозького, нобілітація	AGAD, S 5, k.29
20.07.1661	Колчинський, уроджений	козак, нобілітація	AGAD, S 5, k.26
20.07.1661	Садченко Андрій	з війська Запорозького, звільнення від податків і мит	AGAD, S 5, k.26
27.07.1661	Садченко Петро	козак, звільнення від податків і мит	AGAD, S 5, k.25 v
20.07.1661	Кобилинський	козак чигиринський	AGAD, S 5, k.24v
20–26.07.1661	Рудницький Ян16, шляхетний	козак, надання хутора Івана Портянки, Тальне	AGAD, S 5, k.24v, 25, 33
25–28. 07.1661	ПободаленкиМіхал і Василь, шляхетні	козаки запорозькі, шість надань	AGAD, S 5, k.25–26
28.07.1661	Резамович Ян, уроджений	добре заслужений, надання млина на Росі	AGAD, S 5
28.07.1661	Кравченко Бородинович	шляхетний козак	AGAD, S 5, k.27
28.07.1661	Стечей Михайлович, шляхетний	старовинний козак, надання	AGAD, S 5, k.25
29.07.1661	ДубляніновМіхал, шляхетний	козак, надання млина на р. Болкині	AGAD, S 5, k.35
01.09.1661	Яцьковський, шляхетний	козак запорозький, надання	AGAD, S 5, k.35v
25.04.1662	Подоський Стефан, шляхетний	з війська запорозького, нобілітація	AGAD, S 5, k.86v
25.04.1662	Домбраща Ян, уроджений	з війська Запорозькогожовнір, нобілітація	AGAD, S 5, k86v
12.05.1662	Кандиба, шляхетний	добре заслужений, млин на Росі	AGAD, S 5, k.87
12.05.1662	КарзенкоІсидор, шляхетний	військ запорозьких жовнір, надання	AGAD, S 5, k.86v
12.05.1662	Думбязи брати, уроджені	добре заслужені, надання	AGAD, S 5, k.86v
20.07.1662	Держановський Стефан, шляхетний	козак, надання	AGAD, S 5, k.108
30.03.1661	Стрикайло Іван, шляхетний	козак, надання	AGAD, S 6, k.36v
27.03.1663	Полоницький Євстафій, шляхетний, обиватель курсунський	козак, надання і охоронний універсал	AGAD, S 7, k.25
30.03.1663	Полоницький Євстафій, уроджений	писар полку Канівського, нобілітація	AGAD, S 7, k.28v
13.10.1663	Шолошчич Андрій, уроджений	козак запорозький, охоронний універсал	AGAD, S 7, k.96
9.11.1663	Коланкович Михайло, шляхетний	козак, охоронний універсал	AGAD, S 7, k.100

23.11.1663	Лаврентій Ісакович, шляхетний	козак з полку Корсунського, підтвердження	AGAD, S 7, k.102
5.12.1663	Литвиненко Ілляш, шляхетний	козак війська Запорозького	AGAD, S 7, k.103
28.12.1663	Плоский Ничипір, шляхетний	козак запорозький, конфірмація права на млин	AGAD, S 7, k.106v
10.01.1664	Лавринович Павло, шляхетний	козак, підтвердження прав на млин	AGAD, S 8, k.1
20.02.1664	Обухович Стефан, шляхетний	козак полку Уманського, підтвердження	AGAD, S 8, k.5
8.03.1664	Черніченко Левко, шляхетний	козак полку Уманського, підтвердження на млин	AGAD, S 8, k.6
9.07.1664	Шахенко Пилип, шляхетний	козак заслужений, надання добр у Мені	AGAD, S 8, k.26
26.01.1665	Радочинський Жигмунт, уроджений	козак, надання хутора у Богуславському старостві після Івана Стрикайла, Миська Бабенка, Івана Толочка	AGAD, S 9, k.16
30.12.1670	Марченки Мартин і Андрій, шляхетні	козаки запорозькі, відновлення привілею на маєтності в с. Корнилівці	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Дубичинський Федір, шляхетний	козак запорозький, на млин у Тулічу підтвердження	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Дем'ян Якимович, шляхетний	козак, конфірмація ординації добр	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Малозенко Федір, шляхетний	козак реєстровий полку Канівського, відновлення привілею на млин	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Сарченко Рашко, шляхетний	козак реєстровий, надання 2 млинів у Каневі по Креховцю, тестю померлому	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Веприцький Стефан, шляхетний обиватель лисянський	козак, протестація	AGAD, S.11, k.125v
30.12.1670	Тищенки Дем'яненко Іван, шляхетні	козаки запорозькі	AGAD, S.11, k.125v
28.12.1670	Петрановський Хартан Михайло	посли на сейм від Війська запорозького	AGAD, LL 25, k.75v-76
4.10.1671	Зеленський, пан Скізицький, пан	посланці П. Дорошенка до М. Ханенка	AGAD, AR, dz. V, sygn. 1922

Аналіз матеріалу таблиці доводить, що внесені до неї особи мали значно вищий соціальний статус, ніж рядові козаки, причому, більшість була вродженими шляхтичами або нобілітованими у 50–70-х роках XVII ст. (із згаданих у 1659–1671 рр. 76 осіб – стосовно 64 є згадка про шляхетність).

Архівні та опубліковані дані засвідчують єдність козацької старшини протягом XVII ст., тобто до значного військового товариства належала вся старшина, урядова і неурядова. Маємо прикладизвичаю одночасного вживання назви уряду і звання «значного товариша» щодо однієї людини. Одну з перших таких згадок зустрічаємо в щоденнику Е. Лясоти, де Станіслав Хлопицький кілька разів названий «товаришем нашим», а потім у листі запорожців до імператора згадується «...наш товариш Хлопицький, тепер полковник...» Листа повезли обрані від товариства сотники Сасько Федорович і Ничипор¹². Частину таких прикладів внесено до таблиці №1. У 1596 р. Сасько, один із лідерів повстання, підписується як полковник війська Запорозького і Товариш, у 1598 р. Тихін Байбуза відіслав по язика «...з війська нашого Товариша нашого осавула Скатокуба...» У 1601 р. С. Кішка у листі до Я. Замойського вживає зворот «...посилаємо осавуланашого і інших товаришів...» Отже, ця традиція була сформована задовго до 1648 р. У часи козацької держави поєднання уряду і звання значного військового товариша проявляється значно яскравіше:

– 1658 посланці миргородського полковника Довгаля «...полку...миргородского товарищи Петро Ольшанский, Павло Апостол, Михайло Тиша, сотники полку миргородського...»¹³

– 1662 Петрашенко Федір сотник переяславський, козак, товариш полку Переяславського¹⁴

– 1665 Шиман Василь, товариш військовий, полковник Зінківський¹⁵

– 1665 Рожок Олексій, товариш полку Переяславського, сотник¹⁶

– 1667 посланець до Москви Карпо Мокрієвич військовий канцелярист і товариш військовий,

– 1669 посланець Многогрішного Єремія Яремович, канцелярист і військовий товариш;

– 1669 Пилип Уманець, військовий товариш, а тепер і полковник ніжинський¹⁷;

– 1670–1671 Биховець Іван, канцелярист і товариш військовий, посланець до Москви¹⁸

¹² Егукя Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. – Warszawa 1972. – S. 76, 78.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Том пятнадцатый. 1658–1659. – СПб., 1892. – С. 80.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Том пятый. 1659–1663. – СПб., 1867. – С. 110–111.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Том пятый. 1659–1663. – СПб., 1867. – С. 240.

¹⁶ Там само – С. 282.

¹⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – с. 503.

¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Том девятый. 1668–1672. – СПб., 1877. – С. 233, 451.

- 1672 Войтехович Богдан Іванович, товариш військовий і на той час писар полтавський полковий¹⁹
- 1674 товариство полку стародубського сотні мглинської – мглинський отаман²⁰;
- 1675 Войцехович Богдан, товариш військовий, а на сей час канцелярист наш (Чернігів); Бабак Іван Васильович, товариш військовий і на сей час писар новгородський (Стародуб)²¹
- 1675 Дмитро Донець, військовий товариш Чернігівського полку, сотник²²
- 1675 Іван Васильович, товариш військовий і писар Новгородський знаний у Війську Запорозькому²³
- 1677 Гордиця, військовий товариш, отаман; Книш Роман, товариш військовий, отаман батуринський²⁴
- 1681 Полуботок Леонтій, «перед тим значний, и не подлыми урядами справуючий, товариш, а тепер за рейменту нашого осавул генеральний...»²⁵
- на уряді стародубському в 1686 р. присутне «товариство значне військове на имя Стефан Яворський обозний, Михайло Мархаленко сотник полковий, Іван Рубець осавул та Тимофій Алексеєвич»²⁶.
- 1688 значний товариш пан Дмитро Журман, обозний полку Стародубського²⁷.
- 1704 М. Миклашевський, значний Війська Запорозького товариш, зостаючи на уряді полковництва стародубського²⁸.
- 1708 Побожей Кузьма, товариш полку Стародубського, отаман малотопальський²⁹
- 1709 Покорський Опанас, товариш знатний військовий «респектом услуг на писарстві полковому стародубському бувших, а тепер в Канцелярии Войсковой при боку нашомронячиєспраци...»³⁰

¹⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – с. 564.

²⁰ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. – Київ–Львів, 2006. – С. 458, 469, 611.

²¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – с. 691–692.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Том двенадцатый. 1675–1676. – СПб., 1882. – С. 262, 284.

²³ ЦДІАУК. – Ф.133. – Оп.1. – Спр. 58, Спр. 104.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, ... Том тринадцатый. 1677–1678. – СПб., 1884. – С. 183, 232.

²⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – С. 763.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф. – Спр. Акти Стародуб 1686–87 т.1. арк. 22.

²⁷ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина I. – Київ–Львів, 2002. – С. 129.

²⁸ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. – Київ–Львів, 2006. – С. 336.

²⁹ ЦДІАУК. – Ф.208. – Оп. 1. – Спр. 40. – арк. 46 зв.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф.208. – Оп. 1. – Спр. 41. – арк. 38.

- 1710 Голембійовський Стефан, отаман городовий, значний військовий товариш³¹
- 1713 Прозор Сергій, товариш військовий, отаман Малої Топалі³²
- 1723 Йосип Константевич і Данило Дем'янович служать під значком полку Стародубського, товариші військові³³

У 1676 р. гетьман І. Самойлович разом із послом до Москви генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком направив «...товариство знатне, знатные уряды въ войске запорозкомъ имущимъ, шестнадцати посылаю...» Того ж року протопіп Адамович, провокуючи невдоволення проти гетьмана, намовляв «...товаришов військових таких або знатних однакочто в малом чину пребивают о котрий иногдасами жалуются себепервого Івана Бистрановського, второго Николая Грембецкого, третього Пашки писара полкового ніжинського...»³⁴. Отже належність до значного товариства не виключала одночасного займання уряду. Фактично термін «значний військовий/військовий товариш» з часу своєї появи і до кінця гетьманування І. Скоропадського, функціонує у вигляді загального військового звання, яке надавало право на отримання посади у козацькій державі у вигляді уряду певного рівня, або в неурядовому статусі право на привілеї старшинського стану і обов'язки, визначені державою і традицією для цього стану.

Значне військо/військове товариство в неурядовому статусі вже в перші роки існування козацької держави було доволі стратифікованим. У наступні десятиліття серед неурядової старшини все чіткіше виокремлюються значні військові/військові, товариші полку та товариші сотень. Очевидні намагання верхівки козацької старшини виокремитися і в статусі неурядової старшини закріпленням окремого терміну «товариш Війська Запорозького», що мав бути вищим за «значного військового товариша полку». Проте, утвердити існування такого окремого прошарку неурядової старшини і самого терміну, вочевидь, не вдалося. Домінує як назва для найвпливовішої частини неурядової старшини термін «значний військовий товариш» з додаванням, в якому полку. З часів І. Скоропадського численний безурядовий старшинський прошарок отримує освячений традицією і юридично закріплений відповідними компутами новий статус. Маючи звання значних військових/військових товаришів, неурядові старшини отримують чини бунчукового і значкового товариша. Звідси практика паралельного подвійного

³¹ ЦДДАУК. – Ф.208. – Оп. 1. – Спр. 42. – арк. 52.

³² ЦДДАУК. – Ф.208. – Оп. 1. – Спр. 44. – арк. 11зв.

³³ Окіншевич Л. Значне військо товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – т. CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 197–198.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Том двенадцатый. 1675–1676. – СПб., 1882. – С.517, 849.

найменування однієї особи: значний військовий/військовий товариш і в той же час бунчуковий чи значковий.

Одним з основних завдань дослідження історії неурядової старшини є встановлення її персонального складу. Польські джерела, особливо архівні, дозволяють виявити нове товариство або розширити відомості про вже відоме. Дані винесено в таблицю №3.

Таблиця №3. Неурядова старшина Гетьманщини у документах польських архівів (відділ мікрофільмів Бібліотеки Народової у Варшаві)

Дата	тип документа	ПІБ	товариш/функції	джерело
18.04.1657	оригінал справи ген. суду, візна, з ген. суддею Феодосієм Лавреновичем	Дорошенко Петро	висланий у полк Прилуцький для розгляду справи	Rps. Bibl. PAN Kr.269, к.43, mf.21317
2.03.1662	універсал В. Золотаренка полковника ніжинського і всього Севера	Марко Кимбарович	товариш полку Ніжинського	Rps. Bibl. PAN Kr.269, к.40, mf.21317
1.08.1665	оригінал універсалу Брюховецького	Марко Кимбарович	товариш військовий, обив. глухівський	Kraków PAN 270, к.33, mf.9104
1676	випис з актів міських чернігівських	Лавриненко Василь	товариш сотні Глухівської	Rps PAN Kr.272, к.13, mf.26068
1679	випис з актів лохвицького уряду	Ханенко Михайло	товариш Війська Запорозького	Rps PAN Kr.272, к.39, mf.26068
1687	лист І. Мазепи	Пушкаренко Давид	висланий у справі від гетьмана	Kraków PAN 270, к.54, mf.9104
15.09.1694	універсал І. Мазепи	Ялинський Семен	товариш військовий значний	Kraków PAN 270, к.63, mf.9104
5.07.1694	універсал І. Мазепи	Полуботок Леонтій	значний військовий товариш	Kraków PAN 270, к.58, mf.9104
07.1698	розгляд справи на полковому уряді присутні	Донець Дмитро Силич Іван	товариство знатне полку Чернігівського	Rps PAN Kr.272, к.43, mf.26068
07.1698	випис з актів уряду полкового	Свободецький Михайло	товариш полку Чернігівського	Rps PAN Kr.272, к.43, mf.26068
1.06.1701	акт продажу, свідок	Рубан Іван	знатний товариш військовий сотні Синявської	Rps PAN Kr.279, к.29, mf.25656

1703	справа генерального суду	Шийкевич Захар	за генеральних засідаючий значний товариш військовий	Rps PAN Kг.272, к.24, mf.26068
22.03.1703	універсал осавула генерального І. Скоропадського	ТройцилаКриштоп	товариш військовий обиватель Рудчанський	Kraków PAN 270, к.29, mf.9104
20.11.1708	універсал гетьмана Скоропадського	Лизогуб Яків	знатний військовий товариш	Kraków PAN 270, к.23, mf.9104
03.1709	постанова про розділ спадку	Княгинецький Іван	знатний товариш полку Чернігівського	Rps PAN Kг.272, к.41, mf.26068
14.01.1713	універсал гетьмана Скоропадського	Василь Антонович	знатний військовий товариш	Kraków PAN 270, к.30, mf.9104
09.1723	указ імператора з ГВК	Загривий Іван	військовий товариш	Rps PAN Kг.273 к.3, mf.25651
19.02.1730	указ цариці Анни	Лизогуб Семен	бунчуковий товариш	Krakow PAN 1678, к.1, mf.9106
16.10.1730	указ цариці Анни	Роцаковський Захар Бугаєвський Іван	бунчукові товариші	Krakow PAN 1678, к.12, mf.9106
17.01.1732	Донесення	Полуботки Андрій і Яків	бунчукові товариші	Krakow PAN 1678, к.20, mf.9106
28.04.1752	указ цариці Єлизавети	Полуботок Семен Кобеляцький Корній Кулябка Василь	бунчукові товариші	Krakow PAN 1679, к.6, mf.9107
1773	донесення в стародубську полкову канцелярію	Миклашевський Михайло	бунчуковий товариш, предводитель шляхетства	Rps PAN Kг.273 к.96, mf.25651

До початку 20-х років XVIII ст. еволюція козацького неурядового старшинського прошарку поступово завершується. Хоча козацька старшина як верхівка козацького стану сформувалася значно раніше, її численні елементи, шукаючи свого достойного місця, довго вкладалися в нестабільну модель молодій державі. ***

Abstract

The Cossacks znachne fellowship in the Polish archives and published documents of the XVII century

The subject of this article is the analysis of the existence of a higher layer of the Cossack community – so called znachne fellowship. This group was rooted in Cossack customs and Polish

traditions of fellows of the banner. The source material coming from the Polish archives shows a list of persons and the criteria determining membership in the *znachne* fellowship and discusses the role of the Cossacks e.g. their diplomatic activity.

Keywords: *znachne* fellowship, fellows of the banner, Cossack *starshyna*